

Reljefi *Trogirske klesarske radionice* iz crkve Sv. Marte u Bijaćima

Prof. dr. Nikola JAKŠIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti
HR - 22000 Zadar, Obala Kralja Petra Krešimira IV, 2

U članku se obrađuje skupina predromaničkih reljefa od kojih su neki pronadjeni na lokalitetu Stombrate u blizini Trogira. Prema klesarskim odlikama vrlo su im bliski oni pronadjeni na nekoliko položaja u blizini Stombrata, u Trogiru, trogirskome Malom polju i Kljacima kod Drniša, te neki s udaljenijih položaja, u Morinju kod Šibenika, Brnazama kod Sinja i Padenama kod Knina. Ukazuje se na srodne pojave iz sjevernog Jadrana i iz Rima s čvrstim kronološkim orijentirima na prijelazu 8. u 9. stoljeće. Iznosi se pretpostavka o jedinstvenom načinu opremanja crkvenim namještajem nekih beksakonbosa (Split, Brnaze i Trogir) po kojem bi splitski primjer Sv. Mihovila (poznatiji pod nazivom Sv. Trojica) poslužio kao uzor nešto kasnijima na kojima je djelovala Trogirska klesarska radionica.

Trogirska klesarska radionica je pojam koji se tek odnedavna pojavljuje u znanstvenoj literaturi. Koristili smo ga prvi put u enciklopedijskom članku *Predromanika* 1996. godine s kratkim obrazloženjem da je riječ o grupi predromaničkih reljefa znatnije koncentriranih u Trogiru i bližoj okolini¹. Tek se iznimno pojava srodnih reljefa zapaža i na lokalitetima koji su udaljeniji od Trogira, primjerice u Pađenima kod Knina. Nešto je više kazano o radioničkim svojstvima ovih reljefa u poglavlju o predromanici u sintezi o hrvatskom kiparstvu iz 1997. gdje se govori o izboru ornamenta koje koriste ovi predromanički klesari i o karakterističnom izboru materijala u kojem klešu svoje reljefe². Predložena je i kvalitativna prosudba reljefa prema kojoj bi se radilo o prosječnoj klesarskoj izvedbi očito slabijoj od nekih drugih skupina reljefa, poput onih atribuiranih *Majstoru koljanskog pluteja*. U toj je prigodi istaknuta slutnja da je donatora nekih oltarnih pregrada, koje su postavili majstori iz *Trogirske klesarske radionice* slijedila *damnatio memoriae* jer su s arhitrava otučeni dijelovi natpisa u kojima se spominjalo njegovo ime. U tim su prvim tekstovima nabrojani lokaliteti na kojima su ovi karakteristični reljefi uočeni, a to su Trogir, trogirsko Malo polje, Bijaći-Stombrate, Kljaci, Brnaze i Pađene. Uskoro su im pribrojani i neki reljefi iz Morinja kod Šibenika s lokaliteta Sv. Lovre, gdje su također zapaženi

¹ *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* II, Zagreb, 1996, str. 90.

² N. JAKŠIĆ, *Predromaničko kiparstvo*, u: *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*. Zagreb, 1997, str. 24.

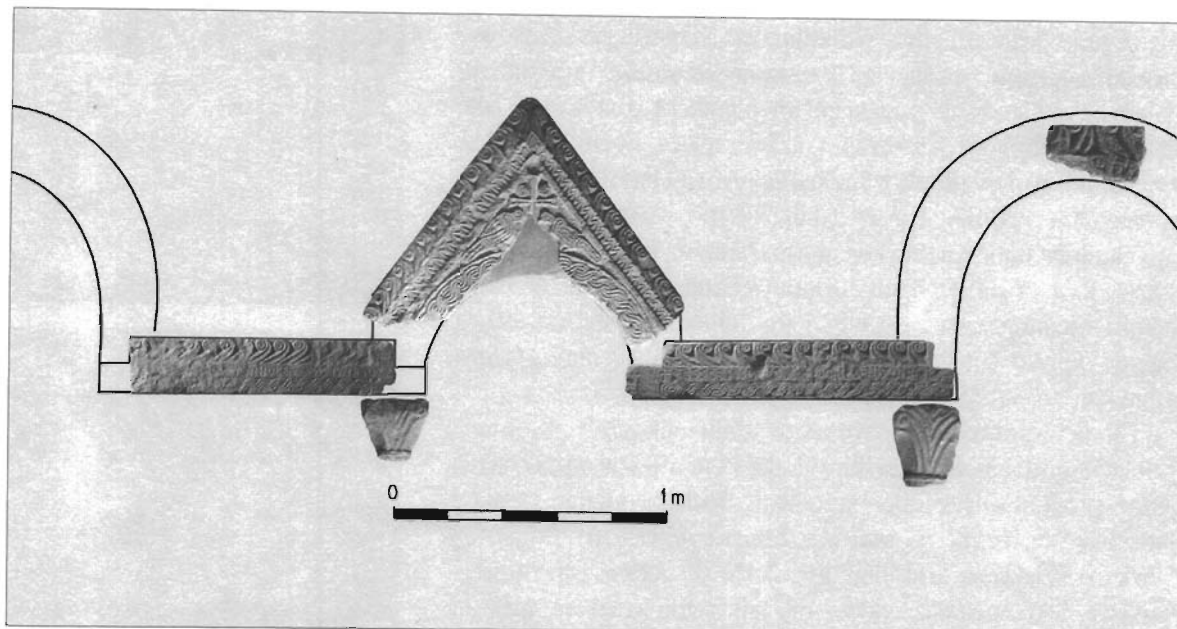
ulomci arhitrava s otučenim dijelovima natpisa. Time je povećan broj lokaliteta na kojima susrećemo reljefe karakterističnog izraza, a ujedno se osnažila teza o fenomenu *damnatio memorie*³. O preciznijem datiranju reljefa nije bilo riječi u tim prvim radovima. Međutim u izbor spomeničke građe za veliku "karolinšku" izložbu, postavljenu u Splitu krajem 2000. godine, uključeni su i reljefi *Trogirske klesarske radionice* jer je postalo jasno da ove reljefe valja datirati u razdoblje do kraja karolinškog imperija, a to znači prije 10. stoljeća. U katalogu izložbe još smo jedanput kratko istaknuli odlike reljefa i nabrojili lokalitete na kojima ih nalazimo, a istovremeno su reljefi *Trogirske klesarske radionice* prvi put stavljani u širi kontekst i uspoređeni sa srodnim reljefima na području sjevernog Jadrana, pa čak i s nekima u Panoniji⁴. Neki su nas povijesni razlozi naveli na relativno rano datiranje, svakako u prvu polovinu 9. stoljeća o čemu će još biti riječi. Iako smo o reljefima *Trogirske klesarske radionice* pisali u više navrata od 1996. godine, dosad nisu bili obrađeni kao posebna cjelina. Ulomci trabeacije, pronađeni u istraživanjima crkve Sv. Marte, koji pokazuju odlike tipične za *Trogirsku klesarsku radionicu*, pružaju prigodu da čitavu skupinu sustavnije obradimo⁵.

U svim dosadašnjim spomenima *Trogirske klesarske radionice* istaknuto je kako se jedna od temeljnih njezinih odlika raspoznaje u klesanju arhitrava, odnosno u ukupnoj trabeaciji oltarne ograde. Arhitravi su podijeljeni u tri vodoravne zone s gustom pletenicom u dnu i masivnim, naglašeno profiliranim kukama na

³ N. JAKŠIĆ - Ž. KRNČEVIĆ, Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika, *Starohrv. Prosvj.*, ser. 3, sv. 24/1997, str. 99-108.

⁴ N. JAKŠIĆ, Klesarstvo u službi evangelizacije, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. Split, 2000, str. 206.

⁵ Poglavlje pod naslovom Trogirska klesarska radionica dio je naše doktorske disertacije pod naslovom *Kiparsko-klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, obranjene u Zadru 1987. godine. Tamo su spomenici obrađeni cjelovitije. No kako su u međuvremenu izronili novi nalazi trebalo je napraviti za ovu prigodu i novi tekst. Temeljni su zaključci isti.

Prijedlog rekonstrukcije srednjeg dijela gornje zone oltarne ograde iz crkve Sv. Marte.

obodu. Ta dva ornamentalna niza omeđuju natpisno polje u središtu arhitrava. Upravo te karakteristike zapažamo na arhitravima koji su pronađeni na lokalitetu Stombrate te su s još nekim zabatima i kapitelima doneseni na jednoj tabli u Karamanovoj *Kolijevci*, 1930. godine⁶. S epigrafskog ih je stajališta prvi obradio N. Cambi, a poslije sustavnije V. Delonga⁷. Na jednome od arhitrava uklesan je početak ambrozijanskog *Te Deuma*:

+ *S(an)C(tu)S S(an)C(tu)S S(an)C(tu)S D(ominu)S D(eu)S S(abao)TH (pl)ENI SVNT CEL(i) ET ...*

dok na drugome arhitravu tekst otkriva frazu zaključnog dijela dedikacijskog natpisa, a glasi:

.....*(co)NIVGE ET CV(m) FILIIS MEIS VO(tum) CO(m)PLE(vi)*.

Ime dedikanta koje je bilo uklesano u prvom dijelu natpisa, na ovoj gredi je otučeno. Kako je tekst na oba arhitrava različit i nepotpun zaključili smo da je riječ o dva različita sadržaja, jednom dedikacijskom s imenom donatora i članova njegove obitelji, te drugim s tekстом *Sanctusa*. Morali su postojati na trabeaciji još i drugi arhitravi te lukovi (ili zabati) s dijelovima natpisa koji su se sadržajno vezivali na ulomke sačuvanih natpisa. U lijevom dijelu ograde bio je dedikacijski tekst, a u desnom *Te Deum*. Pauza među sadržajno dva različita dijela teksta na istoj ogradi bila je označena središnje postavljenim anepigrafskim zabatom. Riječ je o zabatu s uobičajenom kompozicijom dviju golubica pod križem koji potječe s istog lokaliteta, a kome su kuke na obodu i pletenica na luku posve istovjetne onima na opisanim arhitravima⁸. Iz toga bi se dalo zaključiti da je oltarna ograda u Sv. Marti bila trodjelna, s tri prolaza u svetište, nadvišena trima zabatima ili lukovi-

⁶ Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Zagreb, 1930, sl. 43.

⁷ N. CAMBI, Nekoliko neobjavljenih natpisa iz fonda nekadašnjeg društva "Bihać" u Institutu za nacionalnu arheologiju u Splitu, *Starohrv. Prosvj.*, ser. 3, sv. 10/1968, str. 63. - V. DELONGA, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split, 1996, str. 51.

⁸ *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000, str. 182.

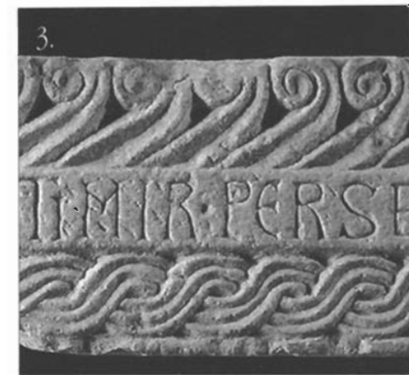
ma između četiri arhitrava. Od arhitrava nedostaje prvi s dedikacijskim natpisom i posljednji s tekстом *Sanctusa*. Sačuvani su, dakle, oni uz središnje postavljeni anepigrafički zabat za koji smo kazali da je dijelio dva sadržajno različita teksta. Bočni su prolazi, čini se, bili nadvišeni lukovima na kojima su također bili dijelovi spomenutih natpisa. To se zaključuje po sačuvanom malom ulomku luka trabeacije na kojem zapažamo uz kuke i ostatke teksta (+ R...). S prosječnom dužinom četiriju arhitrava, te dvaju lukova i jednog zabata od oko 1 m, dobiva se približna dužina ograde od oko 7 m što je posve u skladu sa zatečenim ostacima arhitekture tj. sa širinom crkve.

Ulomci arhitrava posve sukladnih likovnih svojstava pronađeni su i u Sinjskoj krajini prilikom istraživanja ostataka jedne predromaničke crkvice, odmah poslije Drugog svjetskog rata. Riječ je, naime, o ostacima temelja crkvice na Bunarskoj glavici u Brnazama kod Sinja koje je 1947. godine istražio je S. Gunjača. Iako su ostaci crkvice bili vrlo slabo sačuvani, ipak im je bilo moguće utvrditi tipološku pripadnost objektima heksagonalne osnove kakvi su do tada bili poznati na ovom prostoru u primjerima crkvice Sv. Trojice na Poljudu kod Splita te u ruševinama crkvice Sv. Marije (Stomorice) u Zadru i Sv. Mihovila u Pridrazi⁹. Naknadno su u arheološkim istraživanjima otkriveni i drugi objekti srodnih prostornih rješenja: u Trogiru (Sv. Marija), te u Kašiću i Škabrnji kod Zadra¹⁰. Tijekom spomenutih istraživanja na Bunarskoj glavici u Brnazama, na lokalitetu koji se zove Mijoljača - što svakako sugerira da je crkva bila posvećena Sv. Mihovilu - pronađeni su različiti dijelovi oltarne ograde: ulomci arhitrava i lukova s natpisom, kapiteli, ulomci pluteja, jedan pilastar te ulomci kamenih prozorskih rešetki. Nedaleko arheološki istraženog prostora na ovom lokalitetu, arheolog amater J. Britvić pronašao je poslije još nekoliko ulomaka iste oltarne ograde koji dosad nisu objelodanjeni, a koji dopunjuju spoznaju o njezinu izvornom izgledu. Ulomci oltarne ograde, tj. dijelovi arhitrava i lukova, pokazuju organizaciju ornamenata kakvu smo već opisali na primjerima iz Stombrata. Ornamenti trabeacije složeni su u dva vodoravna niza koji omeđuju natpisno polje, s kukama na gornjem obodu i gustom tročlanom pletenicom u dnu. Oltarna oграда je imala tri prolaza prema svetištu, pa se na tim mjestima arhitrav prekidao i svijao u luk. Taj je luk samo dijelom slijedio raspored ornamenata na arhitravu. Izgubila se, naime, tročlana pletenica, pa se na luku pojavljuju samo kuke na obodu i natpis u dnu. Od te trabeacije s Mijoljače sačuvani su sljedeći ulomci s ostacima teksta:

1. ulomak arhitrava (t)EMPORE DOM(ini)
2. ulomak luka OS...

⁹ S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, *Starohrv. Prosvj.*, ser. 3, sv. 4/1955, str. 85-134.

¹⁰ O ovome tipu predromaničkih građevina dosta je pisano, pa upućujem na radove koji ga obrađuju integralno: P. VEŽIĆ, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, *Diadora*, 13/1991, str. 323.- M. JURKOVIĆ, Predromanički šesterolisti Dalmacije i problemi funkcije, *Pril. Povij. Umj.* (Petriciolijev zbornik), 35/1955, str. 225.

Detalji arhitrava oltarnih ograda: 1. Sv. Marta kod Trogira, 2. Brnaze kod Sinja, 3. Padene kod Knina, 4. Kljaci kod Drniša, 5. Morinje kod Šibenika.

3. ulomak luka (ad) HONORE(m)
4. ulomak luka (princi)PE(m) ANGE(lorum)
5. ulomak arhitrava NDIGNVS PECATOR FIERI R(ogavi)¹¹.

Posve srodno ukrašene i klesarski obrađene arhitrave s natpisom, koji je omeđen kukama i gustom tročlanom pletenicom, zapažamo i na ulomcima iz Pađena kod Knina. Veći dio pronaden je 1890. godine prilikom pregradnje parohijske crkve Sv. Đurđa. Poznati su ulomci s ostacima natpisa:

1. ulomak arhitrava REGIS SALVA(toris)
2. ulomak arhitrava RASTIMIR PERSEC...
3. ulomak arhitrava DIGNA DOMU(m) FUNDA(vit)
4. ulomak luka ...VA GENETRICI M(arie)
5. ulomak luka ....E VIRGINIQVE + SAC...
6. ulomak luka (i)ACOB(I) QV(e)¹².

Objavljujući ove reljefe iz Pađena, S. Gunjača je uočio njihovu srodnost s onima iz Brnaza pa je to u tekstu i istakao¹³. No, dalje od te primjedbe nije išao.

Ulomke arhitrava jedne oltarne ograde na kojima zapažamo srodni raspored ornamenata i sličnu klesarsku obradu, objavio je i N. Gabrić. Pronadeni su 1971. godine na seoskom groblju u Kljacima kod Drniša. Na tim arhitravima zapažamo već istaknute osobine, a sačuvani su ulomci donatorskog teksta:

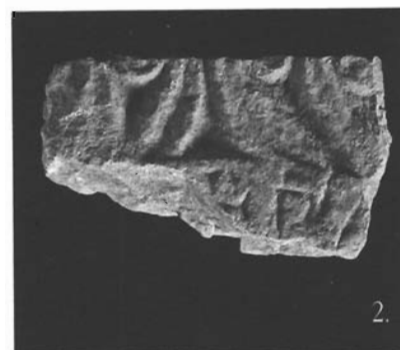

Luk oltarne ograde iz crkve Sv. Mibovila od Iverniča u trogirskom Malom polju.

¹¹ S. GUNJAČA, nav. dj., str. 115-117. - V. DELONGA, nav. dj., str. 82-85. - *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000, str. 245-247.

¹² S. GUNJAČA, *Tiniensia archaeologica-historica-topografica I*, *Starohrv. Prosvj.*, ser. 3, 6, 1958, str. 109-113. - V. DELONGA, nav. dj., str. 219-221. - *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000, str. 318.

¹³ On piše: "Obrađujući preostatke ostataka u Pađenima ne mogu odvojiti misli o sličnosti gornjih dijelova ograde s onima, koji su se pronašli u crkvi na Miholjači u Brnazima kod Sinja. Tu je profilacija greda ista, isti je dekor i raspored na njima, a istog oblika je i zabat" (usp. S. GUNJAČA, *Tiniensia...*, str. 115).

1. ulomak arhitrava *IN NOM(ine)*

2. ulomak arhitrava *...ATORI N....*

3. ulomak arhitrava *...IBVS.*

Iako amater, N. Gabrić odmah zamjećuje srodnosti s ulomcima iz Brnaza.¹⁴

Još je jedna skupina posve istovjetnih ulomaka trabeacije pronađena u neposrednijoj trogirskoj okolici i u samom Trogiru, gdje je u lapidariju muzeja ulomak luka s ostacima natpisa:

1. ulomak luka *...TORI.N...*¹⁵.

Tu je izložen i oštećeni luk oltarne ograde iz neposredne trogirске okolice, iz Malog polja, gdje je nekoć stajala crkva Sv. Mihovila od Ivernića. Sačuvan je dio s tekstom:

1. oštećeni luk *DE DONIS D(e)I ET S(an)C(t)I MICHAELI ARHANGELI Q...*¹⁶.

Oba ulomka luka s tekstom i kukama svojim su karakteristikama posve sukladna već spomenutim primjercima iz Stombrata i Brnaza.

Ulomci lukova oltarnih ograda: 1. Brnaze kod Sinja, 2. Sv. Marta kod Trogira, 3. Sv. Marija u Trogiru, 4. Padene kod Knina, 5. Sv. Lovre u Morinju kod Šibenika.

¹⁴ N. GABRIĆ, Nalaz starohrvatske crkve u Kljacima kod Drniša, *Kačić*, 4, Sinj, 1971, str. 59-70.

¹⁵ T. BURIĆ, nav. dj., sl. 53

¹⁶ *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000, str. 146.

Ulomci arhitrava oltarnih ograda s otučenim natpisima:
1. Sv. Lovre u Morinju kod Šibenika,
2. Padene kod Knina.

Skupini bi možda trebalo pripisati i ulomak arhitrava iz Golubića. Dosta je oštećen pa se neke osobitosti teže raspoznaju. Čini se ipak da je riječ o arhitravu čije su kuke vrlo srodne do sada opisanima; od teksta je sačuvan ovaj dio:

1. ulomak arhitrava (*sanct*)E MARIE¹⁷.

Navodenju primjera srodno ukrašenih arhitrava treba pridružiti i nedavno objavljene ulomke koji su pronađeni u iskapanjima uokolo gotičke crkvice Sv. Lovre u Morinju kod Šibenika, u Donjem polju. U prigodi objave upozoreno je na stilsku i tipološku pripadnost ovoj grupi¹⁸. Među ulomcima arhitrava iz Morinja zamjećujemo i one kojima je natpis otučen (kao što je to slučaj u Padenima), a tek je jedan manji ulomak sačuvao dva slova prvotnog natpisa:

1. ulomak arhitrava ...EM..

2. ulomak luka ...BUS DOMINO D...

3. ulomci luka ...OR E(?) + EGO ..... S(an)C((t)I

FLOR(iani)

Već je predloženo da se ulomak arhitrava (EM) i ulomak luka (...BUS DOMINO D...) povežu u cjelinu i pročitaju kao (t)EM(pori)BUS DOMINO D...¹⁹. Načelno smo prihvatili ovakvu restituciju dijelova teksta s arhitrava i luka, ali smo istovremeno upozorili da je to nova cjelina nastala kao rezultat preklešavanja (skraćivanja) starijeg arhitrava i dodavanja mu novog luka, u kojoj je prigodi majstor klešujući novi luk pokušao imitirati svoga prethodnika. Učinio je to s jedne strane dosta spretno, jer se raspoznaje uzor, ali opet i dovoljno nespretno da se vidi da je riječ o drugom klesaru. Istovremeno je skratio raniji arhitrav klešujući ležište za stopu novoga luka, a morao je u toj prigodi zasjeći kuke i natpisno polje te ostaviti vidljiv trag svoje intervencije²⁰. U Morinju je pronađen arhitrav i s otučenim dijelom natpisa što smo već susreli u Padenama. Ornament na ulomcima luka oltarne ograde iz Morinja, kao i na ostalim lukovima iz iste skupine, iz Brnaza, Trogira, trogirskog Malog polja i iz Bijaća, složen je u dva pojasa, s kukama i s natpisom, a nedostaje tropruta pletenica koja je samo na arhitravu. To se pokazuje kao posebna karakteristika ove grupe reljefa kad je riječ o ornamentalnim motivima i njihovu rasporedu na arhitravima i pripadajućim lukovima. Pokazuje se, naime, da su svi nastali po istom modelu, pa navješćuju mogućnost da su i izrađeni u istoj klesarskoj radionici. No, za konačni sud bit će potrebno usporediti i druge dijelove oltarnih ograda s nabrojjenih lokaliteta, dakle pluteje, pilastre i kapitele.

Objavljujući 1971. godine ulomke reljefa iz Kljaka, N. Gabrić ističe: "Na Bunarskoj glavici u Brnazama pronađeno je 1947. godine više fragmenata oltarske pregrade i pluteja. Ti su nalazi

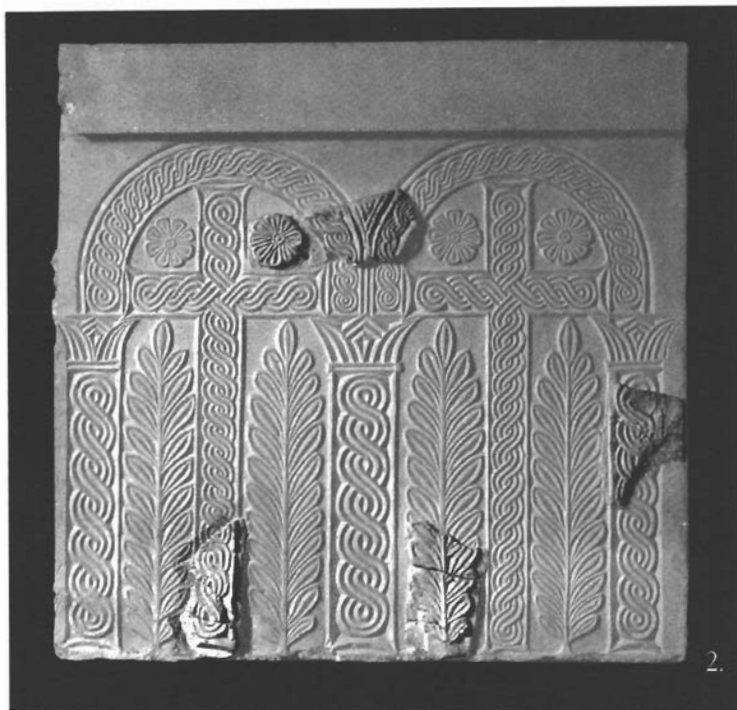
¹⁷ F. BULIĆ, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije*. I. Zagreb, 1888, str. 19, T. IV, sl. 11. - V. DELONGA, nav. dj., str. 187.

¹⁸ N. JAKŠIĆ - Ž. KRNČEVIĆ, nav. dj., str. 106. Trogirskoj klesarskoj radionici pripadali bi ulomci objavljeni u navedenom članku pod brojevima 18 (a-d) i 19.

¹⁹ V. DELONGA, nav. dj., str. 105.

²⁰ N. JAKŠIĆ - Ž. KRNČEVIĆ, nav. dj., str. 106

Ulomci pluteja s križevima pod arkadama: 1. Padene kod Knina, 2. Brnaze kod Sinja.

veoma slični našim (misli na nalaze iz Kljaka). Jednako je pilastar iz Kljaka gotovo jednak pilastru iz Brnaza kako se vidi na priloženoj slici. Naši nalazi slični su pluteju koji se čuva u Muzeju grada Trogira²¹. Iako je autor bio amater, on je na spomenutim ulomcima crkvenih pregrada iz Brnaza i Kljaka uočio srodnosti ne samo u rasporedu arhitrava, već i na plutejima i na pilastrima. Upozorio je k tome, što nam se čini važnim, i na to da pluteji iz Kljaka, ukrašeni standardnim motivom križa pod arkadom (ili niza križeva pod arkadama) uvelike podsjećaju na jedan primjerak u Trogiru. Spomenuti je motiv uobičajen u predromaničkom repertoaru na širem prostoru Mediterana i Gabrić je mogao upozoriti na bilo koji srodan primjerak od Rima do Milana ili pak od Aquileje do Konstantinopola pa i dalje. No, on ističe upravo trogirski plutej jer zapaža da je riječ o istovjetnoj klesarskoj izvedbi zadanog predloška. Objavljujući nešto kasnije trogirске predromaničke reljefe i T. Burić uočava istu srodnost među spomenutim reljefima, analizirajući svaki pojedini detalj i ističući im zajedničke osobine, od stiliziranog ljljana, palmete, osmerolatične rozete i sl²². Zapažanja

²¹ N. GABRIĆ, nav. dj., str. 67.

²² T. BURIC, nav. dj., str. 147.

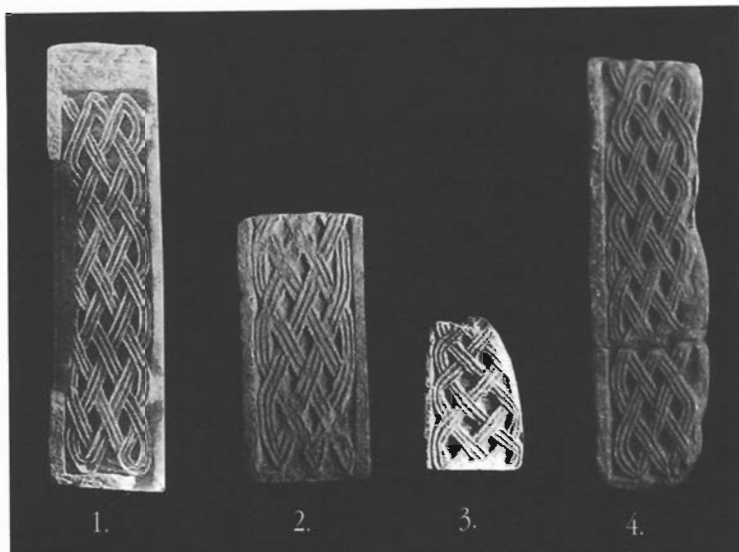

*Pluteji s križevima pod arkadama:
1-2. Kljaci kod Drniša, 3. Trogir.*

navedenih autora su vrlo vrijedna i točna. Nisu, međutim, primjetili kako i u Pađenama postoji ulomak pluteja s križem pod palmetama posve istovjetnih osobina kao što su oni u Brnazama i u Kljacima. To spominjemo zbog toga jer je već S. Gunjača upozorio na srodnost arhitrava iz Brnaza i Pađena.

Uz opisani tip na Mioljači u Brnazima susrećemo i drugačije ukrašen plutej s tzv. *Korbboden-motivom* koji bi u okviru ove grupe bio novost jer ga ne nalazimo na drugim lokalitetima o kojima smo raspravljali. U prigodi objave S. Gunjača ga je usporedio s plutejom reproduciranim u knjizi Lj. Karamana, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, za koji u legendi stoji da potječe iz Coma u

Pilastru oltarnih ograda:

1. Brnaze kod Sinja,
2. Sv. Marta kod Trogira,
3. Trogir, 4. Kljaci kod Drniša.

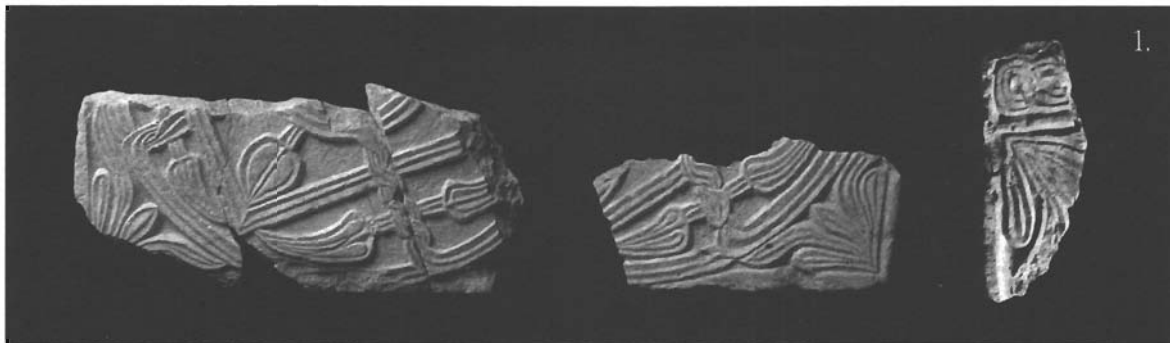
Lombardiji. Gunjačina je usporedba bila odlično odabrana i možda bi uspio iz nje zaključiti i nešto više da je znao kako je u knjizi Lj. Karamana pogrešna legenda, jer je on zapravo usporedio plutej iz Brnaza s onim iz Trogira! T. Burić je objasnio zamjenu legendi koja se potkrala u Karamanovoj knjizi²³. Zato postaje očito da se *Korboden motiv* ne pojavljuje u Brnazama izolirano, nego susrećemo vrlo srodnu izvedbu i u Trogiru gdje smo već istaknuli i druge reljefe srodne ulomcima iz Brnaza.

N. Gabrić je upozorio i na istovjetnost obrade pilastara iz Brnaza i Kljaka, koja je neupitna. Mi dodajemo da još jedan ulomak istovjetno urešenog pilastra potječe iz Trogira, a jedan iz Stombrata. Osim toga dva manja ulomka jednog pilastra iz Morinja kod Šibenika pokazuju također sukladna svojstva. Tako se reljefi iz Morinja uključuju u ovu skupinu ne samo po ukrasu trabeacije, već i po izvedbi pilastara. Spomenuta dva ulomka iz Morinja, međutim, imaju klesarski obrađeno i ornamentima ukrašeno lice i naličje²⁴. Na stražnjoj se, naime, strani raspoznaju kuke i kimation, pa je razvidno kako je isti komad kamena najprije služio kao pilastar, a poslije kao arhitrav oltarne ograde. Pluteji koji bi bili sukladni onima u Trogiru, Brnazama i Kljacima zasad u Morinju nisu uočeni, kao ni oni s motivom križa pod palmetama niti oni s *Korboden-motivom*.

Ostaje nam još nešto kazati i o kapitelima oltarnih ograda na lokalitetima o kojima je bilo riječi. Kapiteli su pronađeni na onim nalazištima gdje su izvršena temeljitija arheološka istraživanja, a to znači u Brnazama i Bijaćima, te u Morinju. Vrlo su jednostavne forme, nerazvijeni i malih dimenzija. Očit je nedostatak plastičke modelacije u njihovoj obradi. Ugaone kuke i listovi na njima su plitko klesani, gotovo samo uparani. Međusobno se mogu lijepo usporediti jer su vrlo srodni, a skupina postaje zanimljivijom kad joj se pridruži i jedan kapitel iz lapidarija muzeja u Trogiru. U svo-

²³ ISTI, nav. dj., str. 131, bilj. 6.

²⁴ N. JAKŠIĆ - Ž. KRNČEVIĆ, nav. dj., str. 97, sl. 16.

Pluteji ukrašeni Korboden motivom:
1. Brnaze kod Sinja, 2. Trogir.

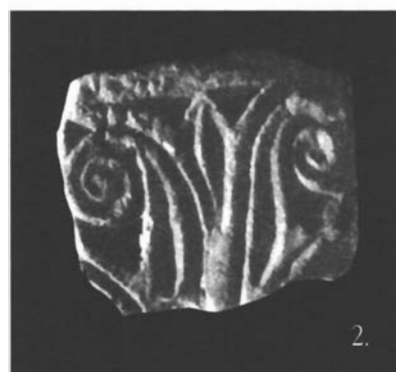
joj obradi odaju svakako majstora nevješta oblikovanju volumena pa ukazuju na prosječnog klesara koji je vješt isključivo u rezanju gustih geometrijskih i biljnih ornamenata na zadanoj podlozi.

U dosadašnje raspravljane o srodnim predromaničkim reljefima uključena je građa sa sedam lokaliteta. Međutim, samo su dva od tih sedam lokaliteta sustavnije istražena, onaj na Mijljači u Brnazama i onaj na Sombratama u Bijaćima. Na nekim je lokalitetima pronađen tek pokoji ulomak što se raspoznaje kao proizvod *Trogirske klesarske radionice*, pa zato ne susrećemo sve nabrojene karakteristike na svakom od sedam lokaliteta. Tako su kapiteli registrirani samo na četiri, a pluteji s *Korboden-motivom* samo na dva položaja. Ipak nam se ukupna građa čini dostatnom za izdvajanje temeljnih odlika ove produkcije koja pokazuje vrlo ujednačen klesarski izraz. Na svim arhitravima su u pravilu isklesane ujednačene kompozicijske sheme: u gustom se rasporedu opetuju masivne kuke na širokoj i profiliranoj nozi koje zajedno s gustom tročlanom pletenicom na dnu omeđuju natpisno polje (Brnaze, Padene, Bijaći, Kljaci, Morinje). Arhitravi se nad prolazima svijaju u luk na kojem su kuke i natpisno polje (Brnaze, trogirsko Malo polje, Trogir, Morinje, Bijaći). U Bijaćima je sačuvan jedino sitni ulomak takvog luka, no tamo nalazimo i zabat trabeacije na kojem raspoznajemo opisane karakteristične kuke i tročlanu pletenicu, pa stoga i taj zabat valja svakako uključiti u ovu skupinu. Trabeaciju su podržavali opisani kapiteli nerazvijene forme registrirani u Bijaćima, Brnazama, Trogiru i Morinju. U donj-

oj zoni oltarne ograde gdje su se izmjenjivali pluteji s pilastrima zapažamo opet stanovita pravila. Pilastri su uvijek jednako ukrašeni gustom tročlanom prepletenom vrpcom (Bijaći, Brnaze, Trogir, Kljaci, Morinje), a pluteji poglavito križevima pod arkadama (Trogir, Pađene, Kljaci, Brnaze) i samo ponekad složenijim *Korbboden-motivom* (Brnaze, Trogir). Od sedam lokaliteta na kojima nalazimo skulpture opisanih svojstava tri se vezuju uz Trogir ili njegovu neposrednu okolicu (Trogir - grad, trogirsko Malo polje, Bijaći - Stombrate). Kljaci, Morinje i Brnaze nisu odviše daleko od Trogira; jedino su Pađene lokalitet koji je znatnije udaljen. Zato smo ovu zanimljivu produkciju imenovali uvjetno *Trogirskom klesarskom radionicom*²⁵.

Kao posebnu zanimljivost treba istaći pojavu tzv. *Korbboden-motiva* za koje smo istaknuli da se na plutejima susreću za sada samo na dva lokaliteta, u Brnazama i u Trogiru. Istaknuli smo, također, da su pluteji u *Trogirskoj klesarskoj radionici* redovito ukrašeni križevima pod arkadama kako to pokazuju primjeri u Pađenama, Brnazama, Trogiru i Kljacima, pa se kombinacija ovih dvaju motiva na jednoj oltarnoj pregradi pojavila samo u Brnazama i u Trogiru. U Brnazama se ova kombinacija povezuje uz crkvicu-oratorij heksakonhalne osnove, pa ima razloga pretpostaviti da je to slučaj i u Trogiru. Stoga, prema našem viđenju, reljefe *Trogirske klesarske radionice* trebalo bi u Trogiru povezati uz rotundu Sv. Marije koja je još u 18. stoljeću stajala na južnoj strani gradskog trga. Toj bi cjelini trebalo pribrojiti i ostale trogirске nalaze istog radioničkog podrijetla, dakle ulomak luka (...TORVM), te ulomak već spomenutog pilastra i kapitel. Tako bi srodnost između dva predromanička objekta, u Trogiru i Brnazama, bila potpuno ujednačena. Prema tome u građevinama istog prostornog rješenja (heksakonhosi) susrećemo se s oltarnom ogradom istih klesara koja je po svoj prilici bila posve jednako koncipirana. Trabeacija se nad prolazom svijala u luk s natpisom i kukama na obodu. Podržavali su je kapiteli posve nerazvijene forme, a oni su počivali na stupićima čiji su pilastri bili ispunjeni gustim troprutim prepletom poput mreže. Ti su pilastri učvršćivali različito ornamentirane pluteje, one ukrašene troprutim križevima s palmetama pod arkadama i one ukrašene tzv. *Korbboden-motivom*²⁶.

Kombinaciju upravo ovih dvaju uresa na istom lokalitetu, odnosno na istom objektu, a to znači najvjerojatnije na istoj oltarnoj ogradi, susrećemo barem na još dva mjesta u Splitu. Nije tu riječ o reljefima proizašlim iz *Trogirske klesarske radionice* ali je svejedno zanimljivo kao opća pojava. Prvi je primjer crkvice Sv. Mihovila na splitskoj obali u kojoj su pronađena dva velika pluteja od kojih prvi ima četverostruki motiv križeva pod arkadama, a

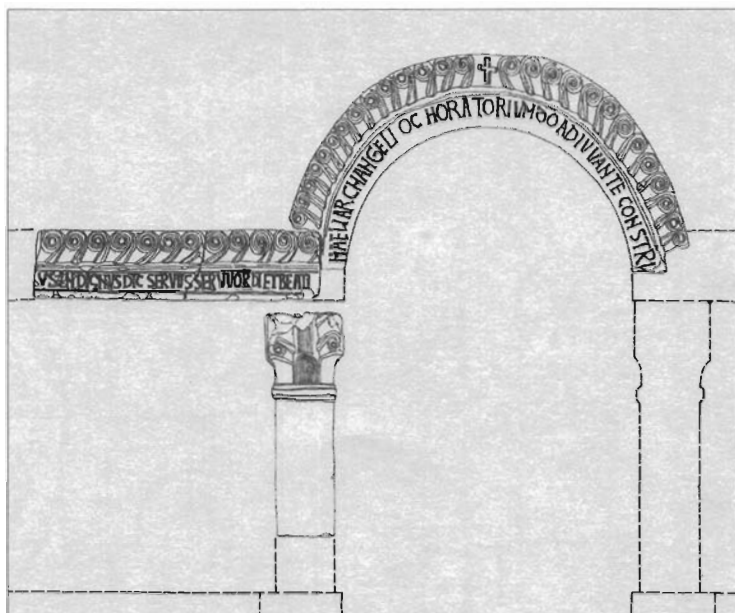

Kapiteli oltarne ograde:
1. Sv. Marta kod Trogira,
2. Brnaze kod Sinja.

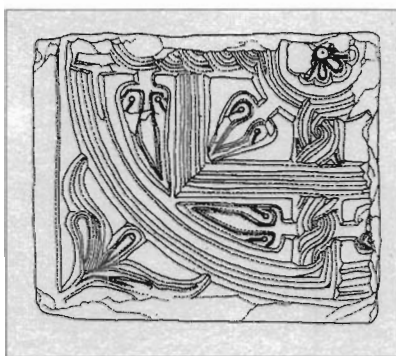
²⁵ N. JAKŠIĆ, Klesarstvo u službi evangelizacije, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*. Split, 2000, str. 206.

²⁶ Opisana bi nas situacija mogla navesti na pomisao da su i drugi predromanički heksakonhalni objekti u Dalmaciji imali srodno uređen interijer. No, to zasigurno nije bilo tako. Primjerice uz srodne crkvice u Pridrazi i Kašiću kod Zadra otkriveni su ulomci reljefa posve drugih karakteristika, vidi: N. JAKŠIĆ, Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century, *Hortus artium medievalium*, 3, Zagreb-Motovun, 1997, str. 41-54.

Arhitrav, luk i kapitel oltarne ograde
iz crkve Sv. Mihovila (Sv. Trojice?) na
Poljudu u Splitu.

Ulomci pluteja ukrašeni križem pod
arkadom i Korboden-motivom iz
crkve Sv. Mihovila (Sv. Trojice?) na
Poljudu u Splitu.

drugi veliki plutej nosi *Korboden-motiv* i šest troprutih kaseti s rozetama²⁷. Drugi je primjer crkva Sv. Marije na Poljudu. Tu se u današnjoj franjevačkoj crkvi čuvaju neki predromanički ulomci među kojima i dva ulomka pluteja. Jedan od njih predstavlja četvrtinu pluteja s *Korboden-motivom*, a drugi donju polovinu pluteja s motivom križa i palmeta pod arkadom²⁸. Ulomak s *Korboden-motivom* je u svojim morelijanskim detaljima srodan, ali ne i posve istovjetan onome iz crkvice Sv. Mihovila na obali. Drugom je ulomku pluteja s palmetama epiderma posve izlizana pa je o klesarskim odlikama teško suditi. Razlike se poglavito očituju u tome što su ulomci s Poljuda mramorni, a oni iz Sv. Mihovila na obali klesani su u sitnozrnatom vapnencu. No, u istoj crkvi Sv. Marije na Poljudu sačuvan je i dio trabeacije jedne ograde predromaničke crkve. Ulomak arhitrava s kukama na tankoj nozi poviše natpisa publicirao je Ž. Rapanić i pročitao ovako: ...*US INDIGNUS DI(A)C(ONUS) SERVUS SERVUOR(UM) D(E)I ET BEAT*²⁹, dok D. Matetić trideset godina poslije ističe da arhitrav nije objavljen i predlaže sljedeće čitanje: (*Paul*)*VS INDIGNVS DIC(tus) SERVVS SERVO(rum) D(e)I ET BEAT*³⁰. Nad vratima u svetište uzidan je i luk s kukama i natpisom, odavno poznat u literaturi koji spominje gradnju oratorija: (*Mic*)*HAE LI ARHANGELI OC HORATORIUM D(e)O ADIVANTE CONSTRV*... Rapanić ne vidi vezu između spomenutoga arhitrava i ovog luka, iako su od istog materijala i istih dimenzija³¹. D. Matetić zato predlaže logičnu vezu

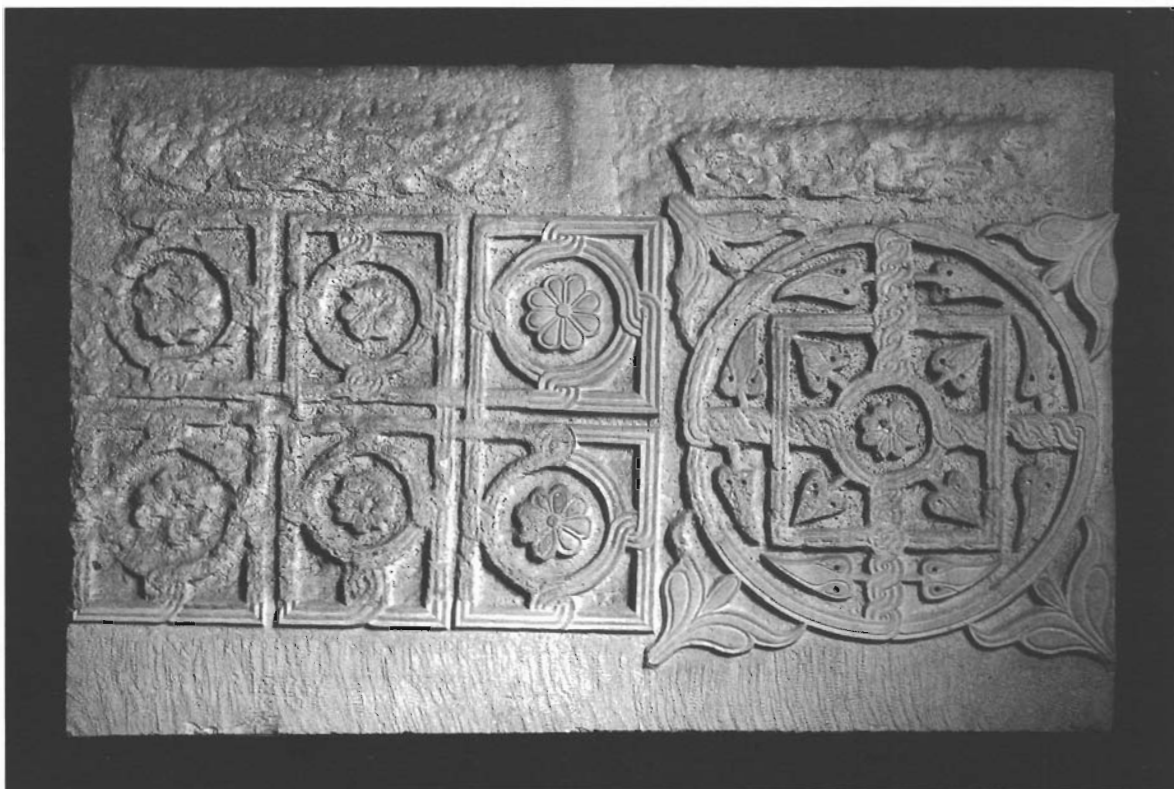
²⁷ T. MARASOVIĆ - M. ZEKAN, Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Mihovila "na obali" u Splitu, *Starobru.Prosvj.*, ser. 3, 12/1982, str. 111-126, T. IV. sl. 4, T. V. sl. 2.

²⁸ D. MATETIĆ, Pleterni ulomci iz predromaničke crkve Sv. Marije na Poljudu, *Zbornik Tomislava Marasovića*. Split. 2002, str. 270-286, sl. 1 i 2.

²⁹ Ž. RAPANIĆ, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vjesn.Dalm.*, 65-67/1963-1965 (1971!), str. 291.

³⁰ D. MATETIĆ, nav. dj., str. 274.

³¹ U vrijeme kad ga je Rapanić objavio, luk je bio premazan s više slojeva raznih boja, a slova ispunjena uljenom. Danas, kad je luk očišćen, moguće je zaključiti da su arhitrav i luk načinjeni od istog materijala i istih dimenzija.

s tekstem na arhitravu: *...us indignus diaconus servus servorum Dei et beati Michaeli Arhangeli oc horatorium Deo adiuvante construxi.* Teško je, međutim, prihvatiti njezino čitanje početnog dijela teksta, (*Paulus indignus dic(tus) servus servuorum* jer je razriješenje skraćenice *DIC* mnogo logičnije kao *diaconus* nego kao *dictus*. No, kako D. Matetić želi u dočetu imena donatora *...US* vidjeti splitskog nadbiskupa Pavla, kojega dokumenti spominju kao graditelja crkvice Sv. Marije, onda je razumljivo zašto traga za drugačijim razriješenjem kratice. Dodat ćemo samo da je Pavao mogao sagraditi crkvicu još dok je bio đakon pa se na taj način mogla izbjeći nesuglasica. Identifikacijom nadbiskupa Pavla (1015.-1030.) na tekstu arhitrava iz Poljuda postiže se relativno precizna datacija reljefa u prva desetljeća 11. stoljeća kako to predlaže D. Matetić³². Ipak ostaje jedno pitanje otvorenim, a odnosi se na činjenicu da je Pavao podigao crkvu posvetivši je Sv. Mariji³³ što očigledno nije u suglasju s podacima u natpisu iz Poljuda. Pitamo se stoga pripadaju li predromanički reljefi izvorno crkvi Sv. Marije na Poljudu ili su možda tamo dospjeli u neko kasnije doba. Spomenuta je crkva već od 1078. godine pripala samostanu Sv. Stjepana pod borovima darovnicom Dabre, koji je bio potomak iz Pavlove obitelji³⁴. Benediktinci su zadržali crkvu sve do 15. stoljeća³⁵. Stoga su u bilo kojem trenutku za potrebe neke rekonstrukcije mogli dospjeti na Poljud odbačeni predro-

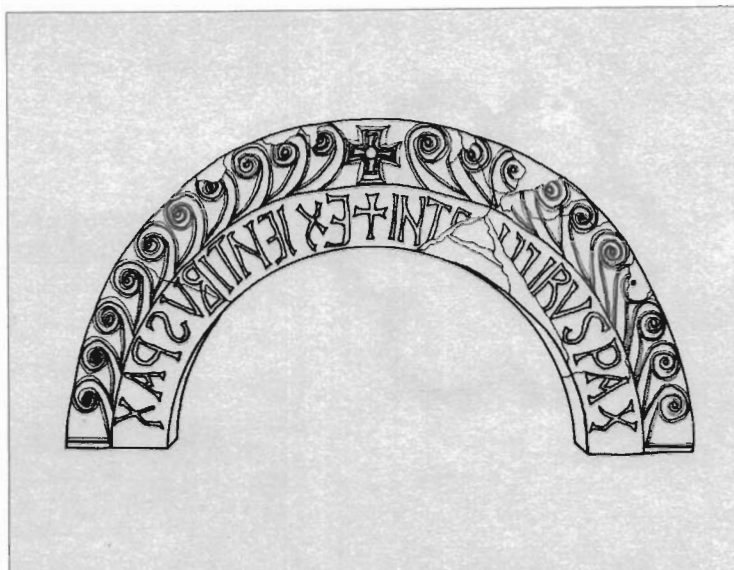
Plutej ukrašen Korboden-motivom iz crkve Sv. Mihovila na obali u Splitu.

³² Isto.

³³ J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIĆ, *Codex Diplomaticus I*, Zagreb, 1967, str. 59.

³⁴ Isto, str. 165.

³⁵ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II. Split, 1964, str. 328.

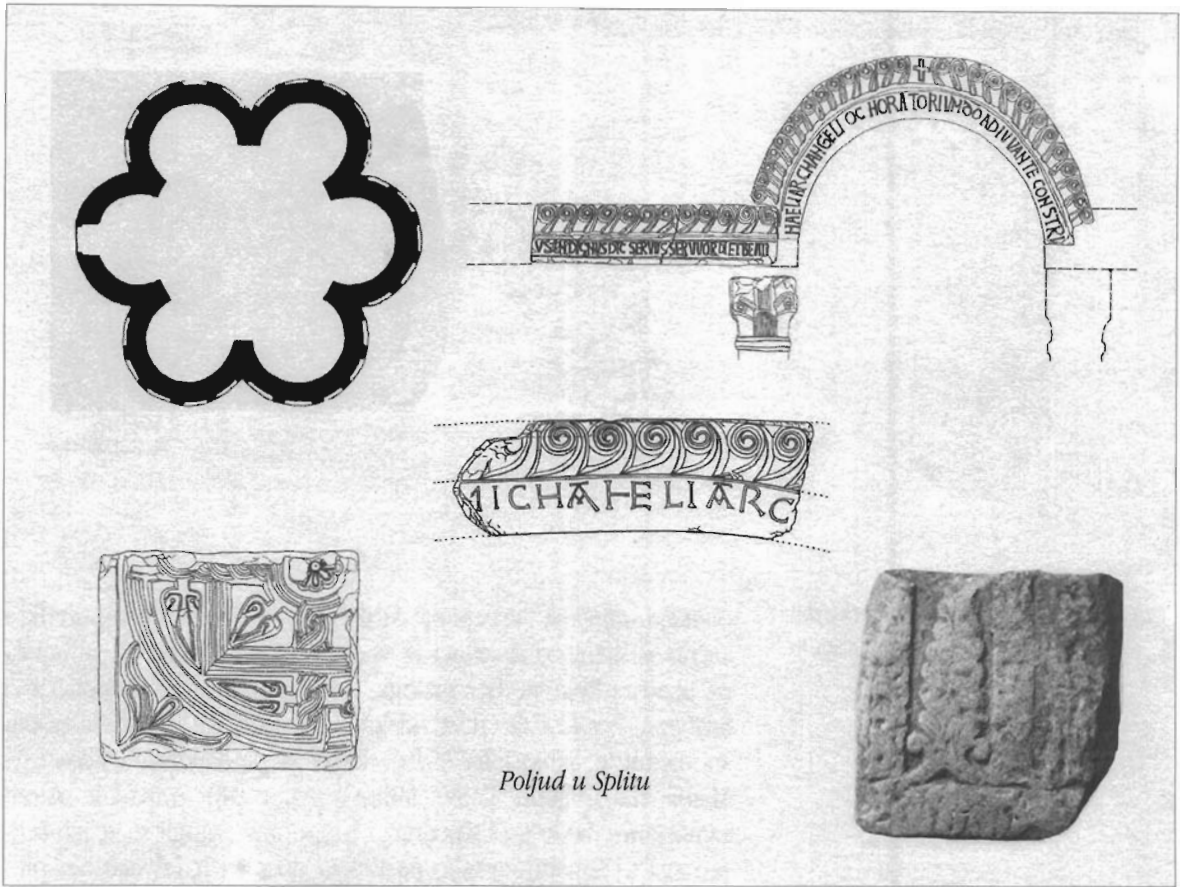
Ulomci lukova oltarne ograde iz crkve Sv. Trojice na Poljudu u Splitu.

manički reljefi sa Sustjepana. Može se ovom prilikom usporediti i slično mišljenje o reljefima iz već spomenute crkve Sv. Mihovila na obali za koje, ne bez razloga, Burić pretpostavlja da potječu iz Sustipana jer je i ta crkva od kraja 11. stoljeća bila u vlasništvu spomenutog samostana³⁶. No, kako su spomenute crkve (Sv. Marija na Poljudu i Sv. Mihovil na obali) pripadale istom samostanu, dakle istoj zajednici i istoj upravi, mogli su reljefi seliti u sva tri smjera, pa tako na Poljud dospjeti iz crkvice na splitskoj obali i, naravno, obrnuto. Takva bi selidba uskladila spoznaje o titularu s natpisa u Poljudu (Sv. Mihovil) i stvarnoj posveti crkve na splitskoj obali (Sv. Mihovil). Jedinostveno upravljanje imovinom svih triju crkava (Sv. Stjepan pod borovima, Sv. Marija na Poljudu i Sv. Mihovil na obali) kao da se simbolično (ili možda stvarno) ogleda, preko inače rijetkih *Korbboden-motiva* uočenih na plutejima svih triju crkava.

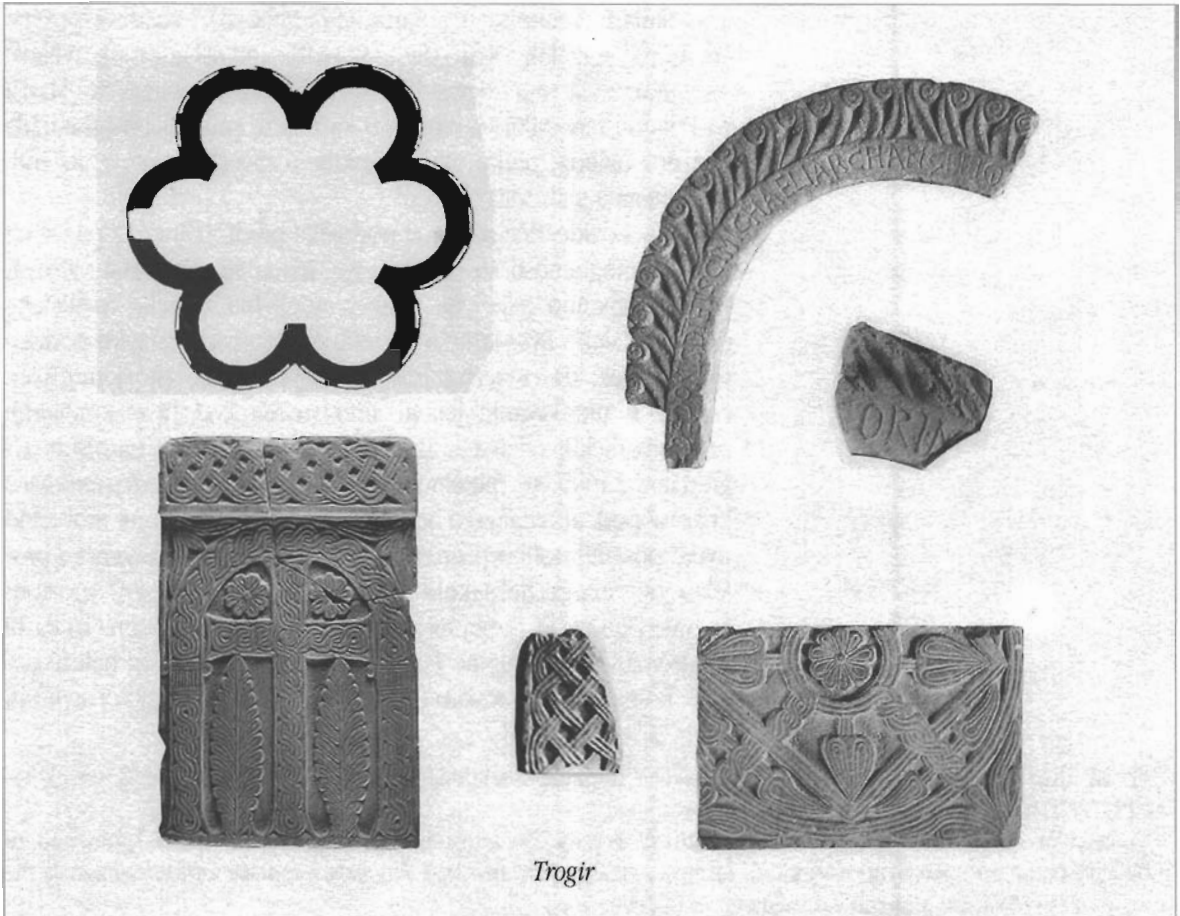
Što se, dakle, tiče stvarnog podrijetla predromaničkih reljefa na Poljudu mogućnosti su različite, no, jedna se čini dosta vjerojatnom; spomenuti reljefi bi, naime, mogli biti iz neke napuštene crkve nedaleko Sv. Marije u Poljudu. Takvu pretpostavku podržava činjenica, da ostaci oltarne ograde pokazuju istovjetnu koncepciju u ukrašavanju kakvu smo susreli kod heksakonalnih predromaničkih crkava u Brnazama i u Trogiru (s natpisom na gredama i luku, te plutejima u kombinaciji *Korbboden-motiva* i križeva pod arkadama) i jest razlogom što smo tom problemu ovdje posvetili toliko pažnje. Kao da je riječ o jedinstvenom projektu opremanja heksakonalnih sakralnih interijera u prostoru srednje Dalmacije. Stoga nije neopravdano pomišljati i na to da bi predromanički ulomci na Poljud dospjeli iz nedalekog heksakonalnosa kojeg poznamo kao crkvicu Sv. Trojice³⁷. U takvoj se kom-

³⁶ T. BURIĆ, Predromaničke oltarne ograde - vijek uporabe i sekundarna namjena, *Starobrv.Prosvj.*, ser. 3, sv. 24/1997, str. 66.

³⁷ Kolega M. Jurković je u jednom razgovoru za vrijeme otvaranja izložbe *Hrvati i Karolinzi* spomenuo tu mogućnost ali misao nije javno elaborirao. Bliskost s nekim pojavama kod *Trogirske klesarske radionice* nagnala me je na ovu eksplikaciju, a njemu zahvaljujem na početnoj ideji.

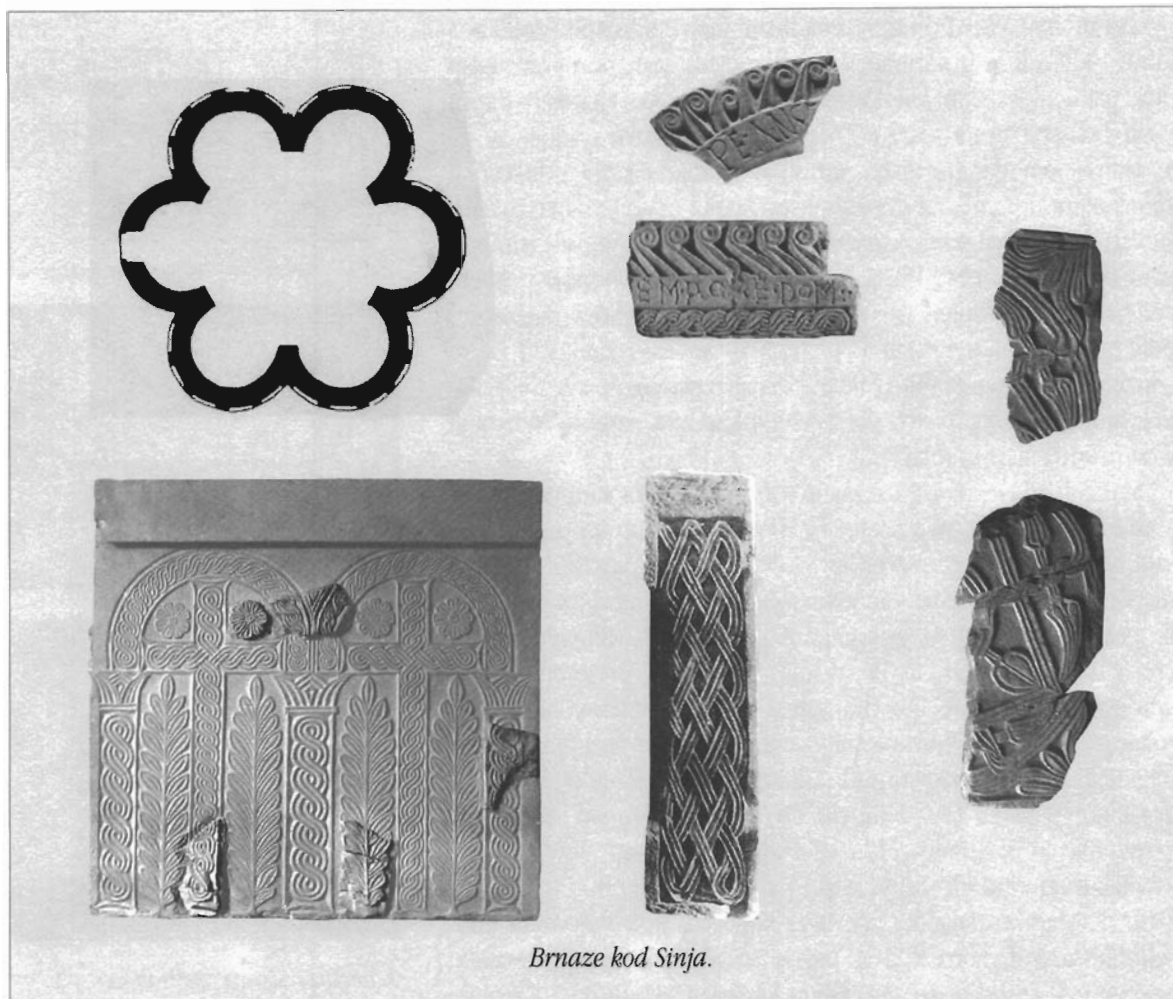

Poljud u Splitu

Trogir

Brnaze kod Sinja.

binaciji na prvom mjestu nameće problem različitih titulara jer na luku stoji posveta Mihovilu Arhandelu, a crkvice je posvećena Sv. Trojstvu. Ipak neke spoznaje o čašćenim kultovima u heksakonhosu koji je po tradiciji posvećen Sv. Trojici pomažu objašnjenju. Naime, prilikom zaštitnih radova na crkvi Sv. Trojice pronađeni su ulomci luka koji jasno ukazuju na štovanje sv. Mihovila u poljudskom heksakonhosu. Na jednom od ulomaka trabeacije, kojoj su pripadali i ostali ulomci s natpisima isklesani u mramoru, spominje se taj arhandel:

1. ulomka luka	<i>MICHAHELI ARC(angeli)</i>
2. ulomak luka	<i>CISEI</i>
3. ulomak luka	<i>RI CON</i>
4. ulomak luka	<i>EO E³⁸</i>
5. izgubljeni ulomak	<i>(fi)LIO ME(o)³⁹</i>

Tu je pronađen i veći ulomak luka isklesan u vapnencu s tekстом koji se čita od križa u tjemenu ulijevo i udesno:

XA 2UBITIB2 PAX + INTRANTIBUS PAX⁴⁰

³⁸ Ž. RAPANIĆ, Latinski natpisi, str. 276. - J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Sv. Trojica*. Split, 1971, str. 8.

³⁹ Ulomak je objavio C. FSKOVIĆ, Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi Sv. Nikole u Velom Varošu u Splitu, *Historijski zbornik*, 2/1949, str. 211, ali je kasnije zagubljen.

⁴⁰ Ž. RAPANIĆ, Latinski natpisi, str. 276.

Pet ulomaka luka od mramora imaju posvetni natpis, dok je na luku, isklesanom u vapnencu, tekst s drukčijom porukom. Nisu djela istih klesarskih karakteristika, pa je teško vjerovati da su činili jedinstvenu trabeaciju. To nam daje za pravo naslućivati da je oltarna ograda mijenjana, da su neki dijelovi bili odbačeni i zamijenjeni drugima. Iz dostupnih podataka očito je da se u crkvi štovao sv. Mihovil pa to osnažuje pretpostavku da je posvetni natpis uzidan u crkvi Sv. Marije na Poljudu, a koji spominje posvetu sv. Mihovilu, podrijetlom iz obližnjeg heksakonhosa. Klesarske odlike pokazuju treću ruku, iz čega bi se dalo zaključiti da je crkvice u dva navrata mijenjala trabeaciju s posvetom sv. Mihovilu, dok je u trećoj fazi posve promijenjen karakter natpisa. Možda je tada promijenjen i titular⁴¹.

Zašto nam je važno saznanje o tome da su ulomci u crkvi Sv. Marije na Poljudu najvjerojatnije podrijetlom iz splitskog heksakonhosa, nekoć posvećenog Sv. Mihovilu? Stoga što su tamo sačuvani ulomci pluteja s motivima koji su istovjetni plutejima na drugom heksakonhosu, posvećenom također Sv. Mihovilu, a to je crkvice na Mioljači u Brnazama. Time bi program izbora građevinske koncepcije (heksakonhos), opremanja interijera (oltarna ograda s lukom na trabeaciji i plutejima na kojima se izmjenjuju motivi križeva pod arkadama i *Korboden-motiv*) i, konačno, posvete (Sv. Mihovil) bio posve sukladan na dvama objektima "blizancima". Prvu bi fazu u splitskom slučaju predstavljali mramorni ulomci pluteja i jedna od mramornih trabeacija. U tu se shemu, dakako, posve skladno, uklapa i oprema heksakonhosa u Trogiru koji je posvećen Sv. Mariji. Nije nevažno istaknuti da se od poznatih titulara kod heksakonhosa izmjenjuju samo Sv. Marije (Zadar i Trogir) i Sv. Mihovila (Split, Brnaze, Pridraga) što je u literaturi već primijećeno⁴². Znakovito je i to da natpis iz Poljuda tako koncipirani sakralni prostor imenuje kao *oratorium*.

Dva heksakonhosa u Trogiru i Brnazama imaju istovjetan program u kamenom namještaju, dakle i na razini izbora motiva i u njihovoj klesarskoj izvedbi raspoznavamo ih kao proizvod *Trogirske klesarske radionice*. Što se tiče splitskog heksakonhosa u njemu je namještaj bio izveden u kvalitetnijem materijalu, u mramoru, a klesarska je izvedba u detaljima drukčija: ostaje jedino osnovna koncepcija ukrasa ista kao i u predhodna dva slučaja. Prema tome u jednome od ovih objekata treba vidjeti prototip prema kojemu su kasnije izgrađivani i opremani drugi srednjodalmatinski heksakonhosi. U relacijama između ova tri primjera, dalo bi se svakako pretpostaviti da bi upravo splitska rotunda mogla poslužiti kao uzor, posebno stoga što je njezin kameni namještaj klesan u mramoru. Po takvu su uzoru onda sagrađeni objekti u

1.

2.

3.

Ulomci arbitrava oltarnih ograda:

1. Split, katedrala,
2. Žedno na otoku Čiovu,
3. Lobar u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

⁴¹ Promjenu titulara naslućuje slično i M. JURKOVIĆ, nav. dj., str. 233. Koliko mi je poznato ova se crkvice spominje najranije u popisu dobara splitskog kaptola na samom početku 13. stoljeća. Tamo, naime, stoji: *Duorna dedit terram prope Santam Trinitatem*, vidi: I. OSTOJIC, *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Zagreb, 1975, str. 41.

⁴² T. MARASOVIĆ, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrv. Prosvj.*, ser. 3, sv. 14:1987, str. 149. - M. JURKOVIĆ, nav. dj., str. 233.

Arhitravi oltarnih ograda: 1. Poreč,
2. Grado.

Trogiru i Brnazama⁴³. No, graditelji su posebno klesari bili neki drugi, oni, koje raspoznavamo kao *Trogirsku klesarsku radionicu*.

Opisati osobine zanatskog pristupa trogirskih klesara, izbor motiva i materijala, prilično je jednostavno jer se opetuju bez varijacija. Najkarakterističnija je svakako trabeacija s natpisom omeđenim kukama i troprutom pletenicom, te luk nad prolazom u svetište na kojemu se pletenica gubi. Kapiteli su, kako je već istaknuto, isklesani vrlo plošno, a na plutejima se neizostavno opetuje motiv križeva s palmetama pod arkadama i na njima dominira tropruta pletenica kako na križevima, tako i na arkadama. Ogradama u heksakonhosima dodaju se i pluteji s *Korboden-motivom*. Reljefi su često isklesani u mekom vapnencu. Kod reljefa *Trogirske klesarske radionice* naglašen je *horror vacui*, a taj će pristup biti glavnim razlogom okrupnjavanja nekih motiva i detalja (kuka, pletenica, palmeta i arkada). Posebno se uočava nepripravljenost majstora klesanju u visokom reljefu. Tako je motiv kimationa, koji se redovito kleše vrlo plastično, na zabatu iz Stombrata pretvoren u niz plošnih arkadica. Upravo je izbjegavanje klesanja plastičkih formi i glavnim razlogom zašto kod *Trogirske klesarske radionice* nalazimo onaj osebujan sustav ukrašavanja arhitrava s natpisom u središtu. Usporedimo li naše arhitrave s primjercima nekog drugog klesara ili pak klesarske radionice, uočit ćemo da se natpisi pretežno kleše u donjoj zoni, a da se nad njima svija vrlo plastično klesani kimation uzduž cijelog arhitrava. Osebujan, dakle, raspored ornamentalnih motiva i natpisa na trabeacijama dijelom je rezultat klesareve nespremnosti da kleše složenije plastične forme, što kapiteli najbolje dokazuju.

Srodno komponirane arhitrave na kojima je natpis postavljen u sredini, omeđen kukama i gustom pletenicom, na dalmatinskom prostoru susrećemo izuzetno rijetko izvan proizvoda *Trogirske klesarske radionice*. Spominjemo tako ulomak arhitrava iz Splita s natpisom (*sancto*)*RUM COSME ET (Damiani)*⁴⁴, ali s mnogo ele-

⁴³ Iako sam na ovom mjestu dotaknuo pitanje ovog posebnog arhitektonskog tipa rotunde, o njemu nemam namjeru dalje raspravljati jer je to zaseban problem. Mislim da će pravilna ocjena reljefa pronadenih u njima izravnije pomoći rješavanju njihove kronologije. Ipak upućujem čitatelja na vrijedan prilog Ž. RAPANIĆA, *Sancta Maria de Platea* u Trogiru. *De ecclesiis datandis - dissertatio* (1), *Starobrv.Prosvj.*, ser. 3, sv. 25/1998, str. 43-62.

⁴⁴ Ž. RAPANIĆ, Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesn.Dalm.*, 60/1963, str. 121. - ISTI, Ranosrednjovjekovni..., str. 278 gdje se kaže da je poblizhe nalazište nepoznato. A. Duplančić je, međutim, našao zabilješku Lj. Karamana u kojoj stoji da je prvi dio sačuvanog natpisa nađen na mjestu crkve Sv. Marije de Taurello. Vidi: Nepoznati tlocrt samostana sv. Marije de Taurello u Splitu, *Kačić*, 25/1993, str. 473, bilj. 7. Usp. i M. P. FLECHE MOURGUES - P. CHEVALIER - A. PITEŠA, *Catalogue des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archéologique de Split*, I, *Vjesn.Dalm.*, 85/1993, str. 224.

gantnijim kukama i dvoprutom pletenicom. Srodan je i ulomak iz Žednog na Čiovu s dijelom teksta *Te Deuma: SCS SAVAOTH PL(en)i* s elegantnim kukama i s troprutom pletenicom⁴⁵. Treba spomenuti i nekoliko sitnih ulomaka iz crkve Sv. Jurja na Putalju s dvoprutom pletenicom⁴⁶.

Spomenutu shemu na trabeaciji *Trogirske klesarske radionice* treba vidjeti kao rezultat stanovitih utjecaja iz onih prostora u kojima je bila uobičajena, a to je prostor Venecije i Istre. Isti shematski raspored s kukama na obodu, natpisom u središtu te pletenicom u dnu zapažamo na brojnim primjerima u Istri, primjerice, na donatorskom natpisu presbitera Leopardlisa u Poreču⁴⁷ te na još jednom ulomku iz porušene crkve Sv. Pelagija u Poreču⁴⁸, na ulomku iz Gurana⁴⁹, na ulomku arhitrava iz crkve Sv. Teodora u Pulji⁵⁰, te na još nekoliko neobjavljenih ulomaka iz Pule, izloženih u lapidariju Arheološkog muzeja. Ulomcima izloženim u kripti Sv. Marije u Balama nedostaje natpis u središnjem polju isto onako kao u Pađenima ili Morinju⁵¹. Pridružuju im se tri ulomka jednog arhitrava iz Aquileje s ostacima natpisa ... (*bonor*)*EM DOM(ini)*, ...*VMI S AM...*⁵². Najpoznatiji su, pak, srodni ulomci arhitrava iz crkve Sv. Eufemije u Gradu s natpisom o uređenju interijera kapele Sv. Marka, 807. godine, od patrijarha uzurpatora Ivana Juniora (806.-810.)⁵³, kao i donatorski natpis nekog Domenika, danas na istočnom pročelju crkve Sv. Marije i Sv. Donata u Muranu⁵⁴. Dva su ulomka pronađena i u Panoniji, u Loboru, prilikom istraživanja crkve Sv. Marije Gorske⁵⁵. Kao što vidimo iz izloženog, karakteristična obrada arhitrava povezana je najprije uz prostor sjevernog Jadrana koji povijesno nazivamo *Venetia et Histria*, pa stoga pojavu istog koncepta u srednjoj Dalmaciji i Panoniji možemo pretpostaviti kao utjecaj upravo s tog prostora. Zato smo već ranije izrekli pretpostavku da bi ova pojava mogla biti posljedica djelovanja gradeškog patrijarha Fortunata (803.-821.) koji je proputovao Dalmacijom, a koji je, kao što znamo, slao graditelje knezu Ljudevitu u Panoniju⁵⁶.

⁴⁵ *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000, str. 170.

⁴⁶ T. BURIC, Putalj u srednjem vijeku, u: *Sv. Juraj od Putalja*. Split, 2001, str. 180, sl. 39-42.

⁴⁷ *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000, str. 59.

⁴⁸ A. ŠONJE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*. Zagreb-Pazin, 1982, str. 70, T. XXXVI.

⁴⁹ B. MARUŠIĆ, Dva spomenika ranosrednjovjekovne arhitekture u Guranu kod Vodnjana, *Grada i rasprave* II, Pula, 1964.

⁵⁰ B. SCHIAVUZZI, Attraverso l'agro colonico di Pola, *Atti e Memorie della Societa Istriana di archeologia e storia patria*, Parenzo, 1908.

⁵¹ B. MARUŠIĆ, Doprinos poznavanju povijesno-umjetničkih spomenika kaštela Bale u Istri, *Starohrv. Prosvj.*, ser. 3, sv. 13/1983, T. V i T. VII, sl. 7.

⁵² M. LAVERS, I ciborii di Aquileia e Grado, *Atti del 3 Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana, "Antichita Altoadriatiche"* VI, Trieste, 1974, str. 143. - A. TAGLIAFERRI, La diocesi di Aquileia e Grado. *Corpus della scultura Altomedievale X*, Spoleto, 1981, T. XLIV.

⁵³ ISTI, T. CXCI. - N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo...*, str. 206.

⁵⁴ M. VECCHI, *Sculture tardo-antiche e alto-medievali di Murano*. Roma, 1995, str. 73. Inače, upravo je toj crkvi pripadao i lijepi plutej s *Korbboden-motivom*, danas uzidan kao parapetna ploča na galeriji njezine romaničke apside.

⁵⁵ *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000, str. 91.

⁵⁶ N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo...*, str. 206.

Ulomci arhitrava oltarnih ograda iz Rima: 1-3. Crkva Sv. Hadrijana, 4. Il Museo dell'Alto Medioevo.

U bogatoj ostavštini predromaničkih reljefa na tlu Italije, koliko mi je poznato prema dostupnoj objavljenoj građi, postoji još samo jedan grad u kojem su dokumentirani ovakvi arhitravi s istovjetnim rasporedom ornamentalnih traka i natpisom u središtu, a to je Rim. U cijelom gradu, prebogatim predromaničkim reljefima, dokumentirani su takvi arhitravi u tri slučaja i to na tri susjedna objekta na samom rimskom forumu. Jedan se ulomak povezuje uz crkvu Sv. Kuzme i Damjana, a na njemu se spominje u posvetnom natpisu stanoviti Sergius. Šest ulomaka potječe iz crkve Sv. Hadrijana s natpisom u čast spomenutog sveca⁵⁷. Čak devet ulomaka potječe iz crkve u neposrednom susjedstvu, posvećene Sv. Martini⁵⁸. Njezin dedikacijski natpis bilježi posvetu sv. Hadrijanu, sv. Nataliji i sv. Martini. Prema vijestima u *Liber pontificalis* obje su crkve (Sv. Hadrijana i Sv. Martine) obnovljene i bogato obdarene u doba pape Hadrijana I., najprije u razdoblju između 772.-774. godine i ponovno 791.-792. godine pa se u literaturi postavljanje ograde i datira u posljednje desetljeće 8. stoljeća⁵⁹. Ulomak iz crkve Sv. Kuzme i Damjana povezuje se uz aktivnost Sergija koji je 785. godine bio *prior vestiarii*, a obnašao je tu dužnost prije nego što ju je preuzeo budući papa Leo III. U svakom slučaju spomenute tri crkve uz rimski forum obnovljene su krajem 8. stoljeća u jednoj široj kampanji obnove Rima za vrijeme pape Hadrijana I⁶⁰.

Predočili smo i ovaj rimski primjer da bismo ukazali na mogućnost još jednog izvorišta pojavi ovakvog načina ukrašavanja oltarnih ograda na dalmatinskoj obali, a koji povezuje uz djelatnost *Trogirske klesarske radionice*. Oba izvorišta koja spominjemo nude izvanredno čvrste kronološke okvire pojavi na matičnom tlu, bilo u Rimu krajem 8. stoljeća, bilo na sjevernom Jadranu, početkom 9. stoljeća. Mogu li se spomenuti orijentiri koristiti i kao čvršći kronološki oslonac za srodne pojave u nas, ostaje pitanje u domeni metodološkog pristupa problemu. U svakom slučaju čini nam se izvanredno značajnim podsjetiti na to da u samom Splitu susrećemo srodne pojave, a upravo su ti primjeri, bez svake sumnje, morali prethoditi onima koje raspoznajemo kao realizaciju projekata na kojima je djelovala *Trogirska klesarska radionica*.

⁵⁷ Crkva Sv. Hadrijana je zapravo rimska *Curia Senatus* čiju je gradnju započeo Cezar, a dovršio August 29. godine prije Krista. Nakon što je izgorjela u jednom požaru, obnovio ju je Dioklecijan, a zatim je u vrijeme pape Honorija I. (625.-638.) adaptirana u kršćansko svetište i posvećena Hadrijanu iz Nikomedije, mučenom u Dioklecijanovim progonima.

⁵⁸ Porušena je 1635. godine kada je ustupila mjesto novoj, poznatoj baroknoj crkvi Sv. Luke i Sv. Martine pod Capitolijem, sagrađenoj po projektu Pietra da Cortona.

⁵⁹ Svi su spomenuti ulomci danas izloženi u Museo Nazionale Romano - Crypta Balbi i detaljno obrađeni u muzejskom katalogu pod nazivom *Roma dall'antichità al medioevo*. Milano, 2001, str. 478-486 i 552. U cijelom Rimu postoji još samo jedan ulomak arhitrava srodne koncepcije objavljen u A. MELUCCO VACCARO - L. PARIOLI, *La Diocesi di Roma VI, Corpus della scultura Altomedievale VII*. Spoleto, 1995, str. 104-106, Tav. VI, 16

⁶⁰ L. PANI ERMINI, "Renovatio murorum" tra programma urbanistico e restauro conservativo: Roma e il ducato Romano, *Settimane del CISAM*, XLVI, Spoleto, 1998, str. 487-530.

The paper deals with a number of pre-Romanesque relieves, some of them discovered at the locality of Stombrate near Trogir. By their stonecutting characteristics, the relieves of Stombrate are quite close to some other relieves discovered at several other nearby locations (Trogir, Malo polje of Trogir, Kljaci near Drniš), as well as some others from somewhat more distant locations of Morinj near Šibenik, Brnaze near Sinj and Padeni near Knin. The relieves made parts of altar rails, and are decorated in a specific way, the motives repeating on all architraves, arches, gables, plutei or pilasters. The author emphasizes similar artefacts in the northern Adriatic area and Rome, firmly dated at the turn of the 8th to the 9th ct.

The paper also presents the thesis on unique approach to equipping of the Dalmatian hexaconchoses with church fixtures (Split, Brnaze and Trogir). It is particularly treated the issue of the hexaconchoses of Split, known as the Holy Trinity Church (Sv. Trojica), although the inscriptions discovered in and near the church (in the St. Mary's Church (Sv. Marija) at Poljud) indicate it was initially dedicated to St. Michael. Its marble altar rail could have made the model for the later altar rails in other Dalmatian hexaconchoses, made in soft limestone by the Stonecutting Workshop of Trogir.

*The Stonecutting Workshop
of Trogir and the
Relieves from the St. Martha's
Church of Bijaći
Summary*